

VU Research Portal

Een zeventiende-eeuwse migrantenkerk : de Lutheranen in Amsterdam

Kuijpers, Erika

published in

Amsterdammer worden : migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000
2004

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Kuijpers, E. (2004). Een zeventiende-eeuwse migrantenkerk : de Lutheranen in Amsterdam. In L. Lucassen (Ed.), *Amsterdammer worden : migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (pp. 38-59). Vossiuspers UAP. <http://picarta.pica.nl/DB=2.41/XMLPRS=Y/PPN?PPN=263674940>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Gravure van de koepelvormige nieuwe lutherse kerk aan de Singel te Amsterdam. De kerk werd gebouwd in de jaren 1668-1671.

Uit: Visser, C.Ch.G. Visser, *De lutheranen in Nederland* (Dieren: 1983)

Een zeventiende-eeuwse migrantenkerk. De lutheranen in Amsterdam

Erika Kuijpers

Amsterdam was in de zeventiende eeuw een migrantenstad. Meer dan de helft van de inwoners was afkomstig van buiten de stad. Weer de helft daarvan ook van buiten de Republiek. In de zeventiende eeuw was de integratie van nieuwkomers in de samenleving echter geen onderwerp van politieke of maatschappelijke discussie. Niet armoede of werkeloosheid werden als maatschappelijke problemen beschouwd, hooguit de overlast door bedelarij, het achterlaten van vondelingen of een onrechtmatige verdeling van de aalmoezen. Woningnood was geen item, wel het ontstaan van nieuwe (sloppen)wijken buiten de muren, want dat maakte de stad slecht verdedigbaar ten tijde van oorlog. De maatschappelijk ongewenste effecten van massale immigratie werden waar nodig met repressieve methoden tegengegaan. De migratiebewegingen zelf, het komen en gaan van mensen, kon de overheid niet controleren. Het werd zelfs niet geregistreerd. Slechts bij enkele stedelijke instituties zoals het burgerschap, armenzorginstellingen en de ambachtsgilden bestonden er toegangsregels die onderscheid maakten tussen geboren Amsterdammers en vreemdelingen.

Het organisatieniveau van de immigranten was evenmin hoog. De zeventiende-eeuwse stad kende geen migrantenorganisaties in moderne zin. Mensen afkomstig uit dezelfde streek of stad ontmoetten elkaar in bepaalde kroegen of logementen. Ook de anderstalige kerken of congregaties zoals bijvoorbeeld de Waalse kerk, de Engelse kerk, de joodse synagogen en de lutherse kerk konden een ontmoetingsplaats vormen. Ook al ontleenden deze instellingen hun bestaansrecht aan hun religieuze functie, zij vormden ook een sociale gemeenschap. Onbedoeld en onbewust zullen zij van invloed zijn geweest op de manier waarop hun leden integreerden in de Amsterdamse samenleving.

De lutherse kerk van Amsterdam is een voorbeeld. Zij werd het grootste deel van de zeventiende eeuw getalsmatig en bestuurlijk gedomineerd door Duitse immigranten en tot ongeveer 1650 was ze ook overwegend Duitstalig. De vraag is in welk opzicht de lutherse kerk functioneerde als een migrantenorganisatie en of ze een rol van betekenis heeft gespeeld in het vestigingsproces van de lutherse immigranten in Amsterdam. Op basis van het zeventiende-eeuwse bronnenmateriaal is die vraag uiteraard niet makkelijk te beantwoorden. De veronderstelde maatschappelijke betekenis van een zeventiende-eeuwse kerkelijke gemeente was zoals gezegd geen onderdeel van een programma of officiële doelstelling en is dan ook nooit door tijdgenoten in die termen verwoord. De steun die de leden ontleenden aan hun lidmaatschap van de gemeente moet ook grotendeels informeel van karakter zijn geweest en geen onderwerp van systematische registratie of boekhouding. Zelfs de armenzorg van de

lutherse diaconie, het meest institutionele element in de hulp aan lidmaten, is niet op exacte waarde te schatten aangezien de armenregisters niet bewaard zijn gebleven. In tegenstelling tot de meeste andere studies in deze bundel moeten we het hier daarom stellen met bijengesprokkelde kwalitatieve informatie.

De geschiedenis van de lutherse kerk in het kort

De lutherse gemeenten in de Republiek werden veelal eind zestiende eeuw gesticht door vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden.¹ De Amsterdamse gemeente was in feite de voortzetting van de lutherse gemeente in Antwerpen waarvan de lidmaten in 1567 waren gevlucht naar vooral Aken, Keulen en Frankfurt en waarvan ten slotte een deel in de Noordelijke Nederlanden terechtkwam. In Amsterdam sloot zich bij hen een groep Hamburgse kooplieden aan, die al sinds de vijftiende eeuw een broederschap vormde en tot de Reformatie een altaar onderhield in de Oude Kerk. Mede dankzij dit 'Hamburger Koor' bestond er ook een nauwe band met de lutherse kerk in Hamburg, die een belangrijke financiële bijdrage heeft geleverd aan de opbouw van de gemeente in Amsterdam. Na de Reformatie werd de Nederlandse gereformeerde kerk de publieke godsdienst en was de godsdiensttoefening van andere gezindten formeel verboden. De lutheranen hielden clandestiene bijeenkomsten bij leden thuis. Dankzij de omvangrijke immigratie van Duitsers werd het lutheranisme niettemin al snel de derde religie in de Republiek.² In Amsterdam was de relatie met de stedelijke overheid aanvankelijk vrij slecht, vooral omdat de predikanten en lidmaten diverse malen in het openbaar theologische discussies aangingen met gereformeerden. Dankzij bemiddeling van de vorsten van Brunswijk en Brandenburg en de koning van Denemarken verbeterden de verhoudingen in de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw. In 1631 werd toestemming verleend voor de bouw van de eerste lutherse kerk aan het Spui (tegenwoordig ook in gebruik als aula van de Universiteit van Amsterdam), die in 1633 kon worden ingewijd.³ De lutherse gemeente in Amsterdam, bestuurd door een rijke elite van kooplieden en ondernemers, was al snel de grootste in de Republiek. Ze beschikte over de meeste middelen, steunde de andere Nederlandse gemeenten financieel, bemoeide zich overal met de examinering en beroeping van predikanten en bemiddelde in geschillen.⁴ Nederlandse lutherse literatuur, van de bijbelvertaling, psalmberijmingen, preken tot polemische traktaaten, was veelal van de hand van Amsterdamse predikanten en lidmaten en zag bij Amsterdamse drukkers het licht. De predikanten hadden allemaal gestudeerd aan Duitse universiteiten. Ook onderhield de kerk contacten met Duitse theologen, met zustergemeenten in Duitsland en met Duitse en Scandinavische vorstenhoven.

Zoals elke andere geloofsovertuiging kende ook het lutheranisme van meet af aan zijn meer orthodoxe en vrijzinniger aanhangers. In de lutherse kerk in Amsterdam gaven de tegenstellingen vanaf de vroege zeventiende eeuw aanleiding tot strijd, en ten tijde van de Verlichting eind achttiende eeuw leidden ze zelfs tot een kerkscheuring die pas in 1952 werd hersteld.⁵ De machtsstrijd tussen partijen vond dan weer

een aanleiding in inhoudelijke, dan weer in praktische zaken. De theologische kwesties waren meestal een afspiegeling van een strijd die ook aan Duitse universiteiten werd uitgevochten.⁶

Hoewel zij iedere keer anders werden genoemd, is in de zeventiende eeuw wel een constante te zien in de herkomst en sociale achtergrond van de partijen die steeds tegenover elkaar kwamen te staan. Kort samengevat raakte de lutherse kerk in Amsterdam geleidelijk verdeeld in een Nederlandse en Duitse richting. De eerste bestond vooral uit cultureel, sociaal en economisch sterk geïntegreerde en vernederlandste lutheranen. Hun geloofsopvatting was gematigd en progressief, minder polemisch ten aanzien van andere gezindten, en ook stonden zij een minder hiërarchisch gestructureerde kerkelijke organisatie voor. Een heel belangrijk strijdpunt tussen de Nederlandse en de Duitse richting was de opleiding van predikanten. De Nederlandse richting wilde graag zelf predikanten gaan opleiden, de Duitse vond dat men zowel voor de opleiding, maar eigenlijk voor alle theologische kwesties, zich moest richten tot een Duitse universiteit, bij voorkeur die van Wittenberg, die als orthodox te boek stond. De Duitse richting vond zijn aanhang vooral onder de nog Duitstalige immigranten die graag alles bij het oude wilden laten en als het kon zoals ze thuis gewend waren. In pamfletten werden zij regelmatig uitgemaakt voor 'suikerbakkers' en 'metselaarsmoffen'.⁷ De machtsstrijd in Amsterdam tussen de Nederlandse en Duitse richting werd telkens actueel bij de beroeping van nieuwe predikanten. Aanvankelijk werd er steeds om en om een predikant van beide richtingen beroepen, maar aan het eind van de zeventiende eeuw kreeg de Nederlandse richting de overhand. Dit ging niet zonder slag of stoot. In de jaren zeventig en tachtig leidde de vraag of ten eerste de diakenen en ten tweede de contribuerende lidmaten stemrecht hadden bij het beroepen van een nieuwe predikant, tot ongekend felle twisten.⁸

De herkomst van de lidmaten

In 1626 werden alle lutherse communicanten in Amsterdam in enkele dagen tijd geregistreerd. Op dat moment waren dat er tegen de 4.000 waarvan de helft bestond uit eerste generatie migranten. In de ongeveer tien jaren daarna werden nog eens circa 5.000 nieuwe communicanten in hetzelfde register ingeschreven. Van deze nieuwe 'lidmaten' was slechts vijftien procent in Amsterdam geboren.⁹ Het grootste deel van de Amsterdamse lutheranen in de eerste helft van de zeventiende eeuw was afkomstig uit de noordelijke kustregio's van het Duitse Rijk en Sleeswijk-Holstein: ambachtslieden en winkeliers, knechten en arbeiders, hun vrouwen en volwassen kinderen, en een groot aantal ongehuwde 'jongedochters' dat waarschijnlijk in meerderheid werkte als dienstmeisje.

De in Amsterdam geboren lidmaten waren vermoedelijk de kinderen en kleinkinderen van de Duitse en Zuid-Nederlandse eerste generaties. Enkel en enkele zijn aan de familienamen herkenbaar. De kerk werd in deze fase echter door Duitsers gedomineerd. De meeste predikanten preekten ook in het Hoogduits.

Aan het aantal dopen per jaar is af te lezen dat de kerk in het tweede en derde kwart van de zeventiende eeuw nog sterk zou gaan groeien tot een vermoedelijke omvang van 8.000 tot 9.000 lidmaten in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw.¹⁰ Het aantal mensen dat naar de kerkdiensten kwam, was vele malen groter. Volgens de stadsbeschrijving van Von Zesen uit de jaren zestig beliep het aantal lutheranen in Amsterdam boven de 30.000.¹¹ Met name in de jaren veertig en vijftig vond een spectaculaire toestroom plaats van berooide oorlogsvluchtelingen uit het Duitse Rijk, ook uit de verder oostelijk gelegen gebieden, en van duizenden laaggeschoolde en eveneens bezitsloze arbeidskrachten uit het Duitse en Deense kustgebied van de Noordzee. In dezelfde periode kwam een omvangrijke migratiestroom van Zweden en vooral Noren op gang. Aldus nam niet alleen de omvang van de gemeente sterk toe, maar veranderde ook de herkomst en sociale samenstelling van het kerkvolk.

De registratie van lidmaten was ondertussen in het slop geraakt. In het jaar 1663 is men in een nieuw boek begonnen met inschrijven. In de registers uit de periode 1663-1700 werden bijna 26.000 nieuwe lidmaten ingeschreven.¹² In deze periode vormden Zweden, Denen en vooral Noren samen bijna een kwart van de nieuwe lidmaten. Uit Noorwegen kwamen vrijwel evenveel vrouwen als mannen. De mannen waren in meerderheid zeelieden, van de vrouwen wordt verondersteld dat ze vaak werk vonden als dienstmeisje. Nog eens een derde van de nieuwe lidmaten bestond uit eveneens laaggeschoolde en arme migranten uit het Duitse Noordzeekustgebied inclusief Sleeswijk-Holstein.¹³ Sociaal gezien vormden zij een heel andere groep dan de van oorsprong Duitse middenklasse en elite die de lakens uitdeelden in de kerk.

Taal

Von Zesen had een vrij rooskleurig beeld van hoe het er in de lutherse kerk aan toe ging. Het kerkvolk bestond uit *Hochdeutsche, Niedersachsen, Schweden, Dähnen und Norwegen, oder doch von selbigen völkern entsprossen: daher auch unter ihnen die Hochdeutsche sprache, deren sie meist alle kündig, samt ihren schönen herlichen büchern von hoch erleuchten Hochdeutschen Gotts-gelehrten geschrieben, fast mehr in schwange gehet, als die Niederdeutsche*.¹⁴ In werkelijkheid verstonden de meeste Scandinaviërs, *Ost- en Nordfriezen* en Nederduits dialect sprekende groepen het Hoogduits slecht of helemaal niet. Een heel groot deel van hen was bovendien analfabeet, dus met het lezen van al die prachtige geleerde boeken van Duitse theologen zal het ook wel niet zo'n vaart gelopen hebben. Terwijl toch 44 procent van alle Amsterdamse bruiden in die tijd een handtekening kon zetten onder de ondertrouwakte op het stadhuis haalden de vrouwen die in Amsterdam trouwden en afkomstig waren uit het Noorse Bergen niet eens de tien procent, terwijl de Noorse meisjes uit de zuidelijke kuststreek Mandal vrijwel zonder uitzondering ondertekenden met een kruisje.¹⁵

Aanvankelijk werd aan het groeiend taalprobleem geen aandacht besteed. Dat in 1646 opdracht werd gegeven voor een Nederlandse vertaling van de lutherse bijbel uit het Hoogduits, en in 1648 ook werd besloten dat Nederlands de voertaal in de kerk

zou worden, had te maken met het grote verloop onder de in Amsterdam geboren (en Nederlandssprekende) nakomelingen van de eerste generaties Duitse lidmaten.¹⁶ Ondanks de grote aantallen gedoopte kinderen in de kerk bleef het aandeel in Amsterdam geboren lidmaten in de tweede helft van de zeventiende eeuw beperkt tot slechts een kwart van het totaal. Mogelijk was er sprake van een lichte onderregistratie van kinderen van lidmaten, maar de belangrijkste verklaring is toch dat velen de kerk verlieten. De tweede en volgende generaties waren Nederlandstalig, trouwden met Amsterdammers en vervreemdden vrij snel van de Duits georiënteerde en in hun ogen ook conservatieve lutherse kerk. Vermoedelijk maakten velen de overstap naar de Nederlandse gereformeerde kerk. Het kerkbestuur zag met lede ogen aan hoe deze economisch gevestigde en relatief draagkrachtige middengroepen vertrokken, terwijl de instroom van nieuwe lidmaten van een steeds proletarischer karakter werd. Om de volgende generaties voor de kerk te behouden moest de overgang naar het Nederlands als voertaal worden gemaakt.¹⁷ De Duitse aanhang voerde ondertussen een verbeterd taalstrijd en tot in de jaren zestig moesten sommige predikanten door de kerkenraad worden aangemaand om over te schakelen op het Nederlands.¹⁸ De Denen, Zweden en Noren stonden buiten deze strijd. Zij hadden mogelijk net zoveel moeite met het Nederlands als met het Hoogduits. In 1663 namen zij het heft in eigen handen en gingen tot ontzetting van de kerkenraad eigen Deense kerkdiensten organiseren.¹⁹

Culturele identiteit

In de Noordelijke Nederlanden was na de Reformatie een deel van de bevolking lange tijd geen lid van een geloofsgemeenschap. Pas rond 1650 was het kerkelijke landschap min of meer bepaald.²⁰ In de lutherse regio's in het Duitse Rijk en de Scandinavische landen was de kerkelijkheid van begin af aan veel algemener. Voor de migranten uit lutherse gebieden zal kerklidmaatschap daarom een meer vanzelfsprekende zaak zijn geweest. De mogelijkheid om naar een lutherse kerk te kunnen en te verkeren onder geloofsgenoten moet hebben bijgedragen aan de aantrekkingskracht van Amsterdam als vestigingsplaats. Zodra de kerkbestuurders in onderhandeling gingen met de Amsterdamse overheid, bijvoorbeeld om te mogen bouwen, benadrukten ze altijd de universele behoefte om de eigen godsdienst te belijden in de eigen taal, wat in een tolerante stad als Amsterdam natuurlijk geen probleem mocht zijn. Vaak werd daarbij ook benadrukt dat de lutherse migranten een belangrijke bijdrage leverden aan de economische bedrijvigheid en welvaart van de stad. In een verzoek om een nieuw luthers weeshuis te mogen bouwen, stelden de leden van het consistorie zelfs letterlijk dat de arbeidskrachten en varenslieden die Amsterdam zo nodig had, in des te grotere getale naar de stad zouden komen als zij wisten dat hun achterblijvende kinderen zouden worden opgevoed in een luthers weeshuis in de lutherse leer.²¹

Naast de religieuze behoefte van de gelovigen zal er ook een onderliggende sociale

behoefte aan het lidmaatschap van een gemeenschap hebben bestaan. Uit de bronnen ontstaat de indruk dat dit bij uitstek gold voor alleenstaande vrouwen. Terwijl meer mannen dan vrouwen naar Amsterdam migreerden over de langere afstanden, waren er in de lutherse kerk meer vrouwelijke lidmaten. In 1626 en de jaren daarna was ruim tweederde van hen ongehuwd of weduwe. Voor alleenstaande vrouwen, zeker als ze migranten waren en verder ook geen familie hadden in Amsterdam, kan het kerklidmaatschap wellicht bescherming hebben geboden van hun eer. Eer of eerbearheid was een belangrijk bezit in de zeventiende-eeuwse samenleving en sterk verbonden met 'wortels', familie en patronage.²² Het is voorstelbaar dat een geloofsgemeenschap een gedeeltelijke vervanging bood voor de ontbrekende natuurlijke verbanden. Het moment van toetreding tot de kerk verschilde ook tussen mannen en vrouwen. Veel mannen werden pas lidmaat vlak voor hun huwelijk terwijl hun bruiden dan vaak al een langere periode lidmaat waren.²³ Een verklaring ligt overigens niet alleen in het verschil in sociale betekenis van het lidmaatschap voor mannen en vrouwen, maar ook in het feit dat grote aantallen lutherse mannen varenslieden waren en daardoor voor lange periodes van huis.

Toch moeten we ons deze functie van de kerk als verschafter van een geloof, een gemeenschap, een maatschappelijke en culturele identiteit niet te idyllisch voorstellen. Aan het begin van de zeventiende eeuw was de kerk nog klein, het kerkvolk sociaal redelijk homogeen, en bovendien was er een vijandige buitenwereld, waar een volledig gepolariseerde strijd woedde tussen de verschillende denominaties. In de tijd van de vervolgingen en schuilkerken zal er ongetwijfeld een sterk gevoel van verbondenheid hebben bestaan. Vanaf de jaren veertig daarentegen hebben de schaalvergroting, de 'proletarisering', de taalproblemen en de voortdurende richtingenstrijd dat gevoel van saamhorigheid binnen de kerk verminderd. In de ogen van sommigen was er sprake van sociale neergang en moreel verval. Rond het midden van de zeventiende eeuw werd door predikanten en kerkgangers veelvuldig geklaagd over de wanorde, de theologische geschillen, de gebrekkige discipline, vulgarisering en bijgeloof en ook het lage kennisniveau van veel nieuwe lidmaten.²⁴

Praktische en materiële steun aan lidmaten

De kerk bood echter ook praktische steun die het vestigingsproces van nieuwe lidmaten kan hebben vergemakkelijkt. Die steun werd gegeven door drie instanties: door de diaconie, door het kerkbestuur en door de lidmaten zelf. De laatste vorm van steun, de onderlinge hulp door particuliere lidmaten, is uiteraard het moeilijkst in kaart te brengen. Toch is het voorstelbaar dat ze belangrijk was. De lidmaten vormden niet alleen een religieuze gemeenschap, maar ook een sociaal-economische die bemiddelde in werk, huisvesting, opleidingsplaatsen, leningen en andere praktische zaken. We vangen daar een glimp van op als zij er een enkele keer door in aanraking kwamen met de kerkelijke tucht: een slaapvrouw die teveel vroeg voor haar kamers, een meester die zijn knecht slecht behandelde, uitstaande schulden, burenruzies over rooilijnen enzovoort.

Wellicht functioneerde dat sociale netwerk soms ook als vangnet. In eerste instantie zullen migranten voor opvang of hulp in nood echter naar hun eigen familieleden en vrienden zijn gegaan en als de problemen meer structureel van aard waren naar een officiële instelling voor armenzorg, bijvoorbeeld naar de lutherse diaconie. Zoals in elke andere kerkgemeente appelleerden de predikanten bij de collectes aan de christelijke verplichting tot onderlinge hulp. Geloofsgenoten dienden elkaar bij te staan in nood en armoede. Die solidariteit gold niet alleen de leden van de eigen gemeente, er werd ook gecollecteerd voor nooddruftige lutherse gemeentes elders in de Nederlanden en in het buitenland.²⁵ Binnen de eigen gemeente werd de onderlinge liefdadigheid georganiseerd door de diaconie. Wie wekelijks zijn bijdrage in de collecteschaal deed, had aan zijn christelijke plicht voldaan. Toch zijn er in de bronnen zo nu en dan wel gevallen te vinden van lidmaten die buiten de geformaliseerde diaconale zorg om hun gemeenteleden zelf om hulp vroegen en die ook kregen. Zo werd een paar keer door lidmaten succesvol gecollecteerd voor het losgeld voor een geloofsgenoot in 'Turkse slavernij' of door 'de vijand gevangen'.²⁶ In het algemeen werd dit soort particuliere initiatieven echter niet gewaardeerd door het kerkbestuur. Op eigen initiatief bedelen of collecteren werd gezien als een bron van overlast. Bovendien wilde de kerk zelf bepalen wie de eerlijke en gelovige armen waren die gerechtigd waren tot de christelijke liefdadigheid van de gemeente. Het al dan niet uitdelen van aalmoezen bevatte altijd een element van sociale of godsdienstige disciplineren en moest dus bij voorkeur geschieden door mensen die op die terreinen ook autoriteit hadden, door de diakenen bijvoorbeeld.

Bij tijd en wijle werd de gemeente gewaarschuwd geen geld te geven aan de bedelaars aan de deuren.²⁷ In de zomer van 1631 werd ene Jacop Pieters bij de kerkenraad geroepen en berispt omdat hij bij gemeenteleden om financiële steun was gaan vragen voor de opvang van twee vluchtelingen uit Maagdenburg.²⁸ Een half jaar later kwamen twee lidmaten bij het consistorie vragen of een vreemde predikant, *die alhier vande diaconen en eenige goede harten* tijdelijk werd onderhouden, niet een keer mocht preken, *om dat syne gaven niet en souden mogen begraven werden*.²⁹ Uit zulke voorbeelden blijkt dat sommige vreemdelingen opvang vonden via lutherse sociale netwerken. Echter ook dit laatste verzoek werd niet ingewilligd.

De lutherse kerk werd in de loop van de zeventiende eeuw al snel zo groot, dat de sociale verplichtingen tussen lidmaten onderling wellicht minder dwingend waren dan die van bijvoorbeeld familie en burens. Bovendien waren er ook officiële instanties die hulp konden bieden.

De meest voor de hand liggende instantie voor lutheranen was natuurlijk de lutherse diaconie. De diaconie bedeelde de eigen armen. Maar niet elke hulpvraag kwam direct bij hen terecht. De meeste mensen wendden zich in eerste instantie tot een predikant of ouderling. Deze stuurden ze door naar de diaconie of brachten de kwestie eerst ter sprake in de kerkenraad. In de vergadering van de kerkenraad werd een scala aan verzoeken tot incidentele of meer structurele ondersteuning besproken. Een deel daarvan werd vervolgens niet doorgeschoven naar de diaconie, maar door

de kerkenraad zelf afgehandeld. Het onderhoud van predikantsweduwen, gevluchte vreemde predikanten, theologiestudenten en proponenten, alsmede het verstrekken van reispenningen (*viatica*) aan allerlei passanten, was officieel de taak van de kerkenraad. Deze zaken kwamen dan ook met grote regelmaat aan de orde. Over het algemeen zijn de aantekeningen daarover in de protocollen echter uiterst beknopt. Over de achtergronden van de personen en hun verzoeken werd meestal weinig gemeld. Reispenningen lijken een probaat middel te zijn geweest om arme geloofsgenoten van elders, of de eigen armen te laten terugkeren naar de plaats van herkomst of hun geluk ergens anders te laten beproeven. Het aantal oorlogsvluchtelingen uit het buitenland dat berooid aanklopte bij de kerkenraad was aanzienlijk. In augustus van het jaar 1631 bijvoorbeeld, ging het over de *personen dagelix van Maechdenburch gevlucht alhier coomende, ende versoeckende assistentie*.³⁰ Dit fenomeen deed zich bij de gereformeerde kerk ook voor, maar waarschijnlijk kreeg de lutherse kerk door zijn Duitse connecties relatief meer te maken met de gevolgen van de Dertigjarige Oorlog. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw bevinden zich onder de rondtrekkende geestelijken veel regulieren die hun klooster hebben verlaten en zich tot het Lutherdom hebben bekeerd.³¹ In maart 1637 werd met de diakenen overeengekomen dat alle lagere kerkbeambten zoals kosters, ziekentroosters en schoolmeesters voortaan zouden worden doorverwezen naar de diaconie terwijl de kerkenraad zelf zou blijven beoordelen of gewezen predikanten voor ondersteuning in aanmerking kwamen.³²

Ook na de Vrede van Westfalen raakten mensen op drift ten gevolge van oorlog. Met name in het Oostzeegebied bleef het onrustig. Er waren regelmatig weduwen, vermoedelijk van predikanten of lagere kerkdienaren, die om ondersteuning vroegen voor de opleiding van hun kinderen. Een groot aantal personen vroeg om leningen, meestal bedoeld ter investering in een eigen bedrijfje, en tenslotte kwam men om hulp in uitzonderlijke nood. Men zou verwachten dat al deze verzoeken werden doorverwezen naar de diaconie, maar dat was niet zo. Soms werden ze door het consistorie zelf afgehandeld. In een paar gevallen werd zelfs door de ouderlingen uit eigen zak het geld gegeven voor een lening. Jan Carstensz, een timmerman, vroeg 50 gulden te leen om zijn werk voort te kunnen zetten. De gedeputeerden besloten ieder *een pond vlaamsch* te geven, samen veertig gulden, en de rest aan de diakenen te vragen.³³ Willem Jansz, kleermaker, vroeg voor Annetgen Gerrits *de vlaster* vijftig of zestig gulden te leen *tot uytvoeringe van haere neeringe om haer met haere kinderen door middel vandyen eerlicker te kunnen generen [...]*. Zij kreeg van de ouderlingen Van Basserode en Beeckman privé ieder dertig gulden te leen voor een jaar zonder rente.³⁴

Welke criteria golden om wel of niet op verzoeken in te gaan, en wat de achtergronden waren van de personen die werden geholpen, is meestal onduidelijk. Een enkele keer, zoals in het geval van Annetgen de Vlaster, werd erop gewezen dat iemand altijd veel had gegeven voor de armen, of de kerk rijkelijk in zijn of haar testament had bedacht. In andere gevallen lijkt de betreffende persoon of diegene die

hem of haar 'assisteert' bekend te zijn geweest bij de kerkenraad. Wellicht was er sprake van patronage van individuele ouderlingen waar aanspraak op werd gemaakt. Dergelijke verbanden, mogelijk gebaseerd op familiebanden, een gemeenschappelijke herkomst, arbeidsverhoudingen of wellicht nog wat anders, komen in de protocollen echter niet aan het licht. Ook is het moeilijk vast te stellen of het hier gaat om uitzonderlijke gevallen of de incidentele aantekening van een gangbare praktijk.

Tenslotte kunnen de kleine kerkdiensten die werden vergeven door het consistorie, zoals het ambt van hondenslager of stoelenzetster, worden gezien als een verkapt vorm van armenzorg. Toen in 1630 een nieuwe hondenslager werd gezocht, noteerde de secretaris in het protocol bij iedere sollicitant nadrukkelijk de mate van behoefte, afgemeten aan het aantal afhankelijke kinderen of ouderdom en gebreken. Gekozen werd een arme wever met vijf kinderen.³⁵

De diaconie van de lutherse kerk

Na de Reformatie probeerde het Amsterdamse stadsbestuur aanvankelijk, net als elders in de Noordelijke Nederlanden, de armenzorg naar humanistisch ideaal zoveel mogelijk in eigen hand te houden en centraal te organiseren. Toch gingen in de loop van de zeventiende eeuw de diaconieën en armvoogdijen van de diverse denominaties een onmisbaar onderdeel vormen van het stedelijke sociale vangnet.³⁶ Was de kerkelijke armenzorg eerst nog een door de magistraat verleende gunst, later werd het steeds meer gezien als een plicht.³⁷ De door de overheid gesubsidieerde bedeling en wezenopvang door respectievelijk de Huiszittenmeesters en het Burgerweeshuis, alsook de diverse hofjes voor oude en gebrekkige mannen en vrouwen, waren alleen toegankelijk voor burgers van Amsterdam die konden aantonen dat ze een bepaald aantal jaren een vaste woonplaats in de stad hadden gehad.³⁸ Vreemdelingen en niet-burgers waren in principe aangewezen op elkaar of op particuliere instellingen zoals de kerken. Voor de kerkelijke gemeenten was de armenzorg echter al snel geen middel meer om gelovigen aan zich te binden (zo het dat al ooit was geweest).³⁹ Na de grote vluchtelingenstroom uit de Zuidelijke Nederlanden die aanhield tot en met het eerste decennium van de nieuwe eeuw, bracht vanaf de jaren twintig de Dertigjarige Oorlog in het Duitse Rijk duizenden ontheemden en economische vluchtelingen op de been die in groten getale naar de kusten van de Noordzee trokken.⁴⁰ Door de druk op de sociale voorzieningen die de snelle bevolkingsgroei met zich meebracht, ontstond er soms onenigheid over wie verantwoordelijk was voor welke armen en werden ook de toelatingscriteria van de verschillende kerkelijke diaconieën aangescherpt.⁴¹ De grote aantallen *wtlandtsche armen* werden door de diverse armenkantoren steeds vaker doorverwezen naar de stedelijke Aalmoezeniers die met hun toelatingscriterium van alleen maar twee jaar inwonerschap de ondergrens bewaakten van het hele systeem.⁴²

De lidmaten van de lutherse kerk waren formeel aangewezen op de eigen kerkelijke ondersteuning. De lutherse diaconie slaagde er echter niet in alle lidmaten ten

tijde van ziekte, werkloosheid of andere tegenspoed te helpen. De lutheranen telden onder hun lidmaten veel armen en in tegenstelling tot de meeste andere kerken in Amsterdam waren de inkomsten uit kapitaal gering. Bijna al het geld 'voor de armen' moest steeds weer door de lidmaten worden opgebracht.⁴³ Echter, in moeilijke tijden nam de opbrengst van de bussen en collectes alleen maar af terwijl er juist een groter beroep werd gedaan op de bedeling. Bijvoorbeeld in de jaren 1627-28 en 1630 klopten grote aantallen uitgewekenen bij de lutherse diaconie aan. Al in december 1627 werd besloten tot een extra collecte ten behoeven van de armenkas.⁴⁴ Diverse malen hebben de diakenen zich moeten verantwoorden bij de burgemeesters. Zij kregen dan te horen dat zij onvoldoende zorg droegen voor de eigen armen en wezen.⁴⁵

In de tweede helft van de zeventiende eeuw bleef de situatie problematisch. De groei van de gemeente in die periode was vooral te danken aan de komst van relatief laaggeschoolde en economisch kwetsbare groepen arbeidsmigranten uit de Duitse kustregio en Scandinavië. En ook de eerste Noordse Oorlog (1655-60) en de Zweeds-Brandenburgse Oorlog (1675-1679) brachten lutherse vluchtelingen naar Amsterdam. Aan de spectaculaire economische expansie van de vroege zeventiende eeuw was daarentegen een einde gekomen en dit had ook gevolgen voor de arbeidsmarkt. Met de textielnijverheid ging het vanaf de jaren zestig bergafwaarts door oorlogen en buitenlandse concurrentie. Ook aan allerlei vormen van seizoensarbeid die in de eerste helft van de zeventiende eeuw duizenden migranten naar Holland trokken, zoals de bouw en grondwerken in de groeiende steden, bedijking- en inpoldering-projecten en aan de haringvisserij was een einde gekomen. De geschoolde en goed betaalde 'vaste banen' in de stad waren al vergeven. Veel nieuwkomers waren aangewezen op tijdelijk en ongeschoold werk. De bestaansonzekerheid was groot. De redding voor velen was de nog altijd groeiende werkgelegenheid voor zeelieden bij met name de VOC. Echter, van degenen die aanmonsterden voor de reis naar Azië kwam tweederde nooit meer terug. Een deel van deze zeelieden liet weduwen met kinderen achter die niet of nauwelijks konden voorzien in hun bestaan.⁴⁶ Ernstige crisisjaren waarin de diaconie in de kerkenraadsvergadering vroeg om extra ondersteuning van de armenkas waren 1652,⁴⁷ 1665,⁴⁸ 1673-1675⁴⁹ en 1681.⁵⁰

Door geldgebrek genoodzaakt, probeerde de diaconie steeds het aantal jaren lidmaatschap als voorwaarde voor bedeling of opname in het weeshuis te verhogen. In theorie bedeelde de lutherse diaconie haar arme lidmaten als die minimaal twee jaar (dit is later veranderd in drie) in Amsterdam hadden gewoond. In de praktijk bleek dit financieel niet haalbaar. Naarmate het slechter ging met de armenkas, zoals het geval was in de jaren dertig en veertig, werden de inschrijfcriteria aangescherpt. In 1641 wilden de diakenen van de preekstoel laten afkondigen dat voortaan geen armen meer zouden worden bedeeled die korter dan zes jaar lidmaat waren geweest.⁵¹

Wezen werden aanvankelijk tegen kostgeld bij particulieren uitbestede, voorzover de diaconie de zorg al op zich nam. Toen de diakenen in 1658 bij de magistraat werden geroepen wegens de zorg voor de kinderen van een luthers varensman die naar zee was vertrokken, kregen zij van het eigen consistorie het advies om te proberen de

burgemeesters te overtuigen van het onvermogen van de lutherse kerk deze zorg op zich te nemen. Het argument dat zij naar voren moesten brengen was dat de meerderheid van de lutherse gemeente bestond uit *slegt hantwerck volck*.⁵² In 1678 kreeg de diaconie van een lidmaat grond met bebouwing geschonken aan de noordzijde van de Lauriergracht. In 1679 werd er een weeshuis ingericht. De voorwaarden voor opname waren in verband met de beperkte ruimte en financiën heel streng. Kinderen mochten niet ouder zijn dan twaalf jaar, moesten gedoopt zijn in de Amsterdamse lutherse gemeente, de vader moest minimaal twaalf jaar poorter zijn geweest en beide ouders ook twaalf jaar lidmaat. Als beide ouders in Amsterdam waren geboren en getogen was dat poorterschap niet vereist. Als de vader geen twaalf jaar poorter was geweest, moesten beide ouders achttien jaar lidmaat zijn geweest. Een uitzondering werd gemaakt voor kinderen waarvan de ouders genoeg nalieten voor hun onderhoud of die tijdens hun leven zoveel aan de armen hadden gegeven dat de kinderen ervan konden worden onderhouden.⁵³ Er werd, met andere woorden, een onderscheid gemaakt waarbij kinderen van gevestigde en bemiddelde burgers een voorkeursbehandeling kregen.

Hoeveel armen door de lutherse diaconie werden bedeeled en hoeveel ze kregen, weten we niet door gebrek aan bronnen. Wel is duidelijk dat veel aanvragen werden afgewezen of dat de alimentatie zo laag was dat de armen alsnog naar andere instanties gingen voor een aanvulling op hun uitkering. Zodra in 1613 het college van Aalmoezeniers door de stad was aangesteld, kregen de diakenen van de kerkenraad de opdracht de armen zoveel mogelijk daarheen te sturen om de kerk te ontlasten.⁵⁴ Over de lutherse kerk werd door de andere instellingen voor armenzorg dan ook veruit het meest geklaagd.⁵⁵ Eind jaren twintig van de zeventiende eeuw lijkt de lutherse diaconie een soort compromis bereikt te hebben met de Huiszittenmeesters die 's winters brood en turf uitdeelden en de Aalmoezeniers die de zomerbedeling voor hun rekening namen. In 1627 vroegen de bedeeleden de diakenen om een akte waarin stond hoeveel zij van de diaconie ontvingen om dit te kunnen overleggen aan de Aalmoezeniers. Blijkbaar werd bij de Aalmoezeniers een aanvulling op die uitkering verkregen.⁵⁶ In 1631 deelden de Huiszittenmeesters mee dat ze aan lutherse armen alleen nog onderstand zouden verlenen als zij ook door de lutherse diaconie werden bedeeled [...] *voorgevende datse anders nydt en wisten off het eerlijcke ende noodige Armen mochten wesen off nyet*.⁵⁷ Kortom, de lutherse armen moesten wekelijks zowel bij de stedelijke als de kerkelijke kantoren in de rij. Die situatie bleef omstreden, maar lijkt niet te zijn gewijzigd in de loop van de zeventiende eeuw. Wel klaagden de armen een jaar later dat ze van de Aalmoezeniers niets meer kregen omdat ze luthers waren.⁵⁸ In de jaren vijftig vroegen de Aalmoezeniers echter weer om maatregelen om 'dubbele alimentatie' tegen te gaan.⁵⁹ De uitvoering van ordonnanties op dit terrein bleef een probleem. In 1668 schreven de Huiszittenmeesters aan de burgemeesters dat van hun huisarmen wel drievierde deel luthers was, terwijl de collectebussen van de lutheranen overal in de herbergen naast die van de huiszittenarmen hingen zonder dat er een duidelijk verschil was te zien.⁶⁰

Besluit

In de eerste helft van de zeventiende eeuw barstte de lutherse kerk in Amsterdam uit zijn voegen door de massale komst van relatief arme immigranten uit het noordwesten van het Duitse Rijk en Scandinavië. In die periode was ze getalsmatig een migrantenkerk bij uitstek, maar tegelijk kan men zich afvragen in hoeverre de kerk ook een hechte sociale gemeenschap vormde, gezien de enorme heterogeniteit van het kerkvolk en het grote verloop in die jaren. Het is moeilijk vast te stellen hoe belangrijk het kerklidmaatschap was als bindende factor in het maatschappelijk leven. De lutherse kerk werd in de loop van de zeventiende eeuw al snel zo groot, dat de sociale verplichtingen tussen lidmaten onderling wellicht minder dwingend waren dan die van andere maatschappelijke verbanden. Overigens overlapte de kerk natuurlijk voor een belangrijk deel die andere categorieën: men trof er land- en streek- of stadgenoten, beroepsgenoten, buurtgenoten en familie. Anderzijds kenden wellicht juist de lutheranen door hun gedeelde herkomst en culturele achtergrond een grotere sociale cohesie dan bijvoorbeeld de gereformeerden. De preken in de eigen taal en het eigen geloof boden nieuwkomers een belangrijk houvast, zo kunnen we afleiden uit de heftige conflicten die ontstonden naar aanleiding van de vernederlandsing, ook in de geloofsopvattingen, en de Noors-Deense afscheiding. De trouw aan de eigen kerk was nog het grootst onder de vrouwelijke lidmaten. Op basis van de oververtegenwoordiging van ongehuwde vrouwen kan worden verondersteld dat met name voor alleenstaande vrouwelijke migranten de kerk een belangrijke sociale betekenis had. Daarnaast bood de lutherse gemeente enige praktische en materiële steun. Arme lidmaten kwamen na verloop van tijd in aanmerking voor armenzorg door de diaconie. Echter, lutherse lidmaten waren in dat opzicht nauwelijks beter af dan niet-kerkelijke migranten, aangezien de lutherse diaconie niet in staat bleek de eigen armen voldoende te ondersteunen. Velen moesten alsnog aankloppen bij de stedelijke Aalmoezeniers. Misschien was de informele en incidentele ondersteuning van lidmaten onderling van grotere betekenis voor het vestigingsproces van migranten. Juist daarover bieden de zeventiende-eeuwse bronnen echter geen systematische informatie.

Was Amsterdam uniek? In de late zestiende en zeventiende eeuw ontstonden er in totaal 67 lutherse gemeenten in de Nederlanden.⁶¹ De meeste gemeenten in de grote steden werden aan het begin van de zeventiende eeuw gesticht door Zuid-Nederlandse immigranten om vervolgens te groeien dankzij Duitse immigratie.⁶² Overal in de Republiek ging het in de tweede helft van de zeventiende eeuw economisch minder, waarop de Duitse immigratie stagneerde en de nieuwe aanwas afhankelijk werd van het lidmaatschap van de in Nederland geboren tweede en volgende generaties. Bijna overal vond dan ook in de latere zeventiende eeuw een vernederlandsing plaats met de bijkomende veranderingen in geloofsopvattingen zoals in Amsterdam. Aan de introductie van het Nederlands als voertaal gingen in veel plaatsen de nodige problemen vooraf, zoals in Haarlem, Hoorn, Utrecht en Arnhem.⁶³

In enkele opzichten waren de ontwikkelingen in Amsterdam, kortom, representatief en in ieder geval toonaangevend voor het Nederlandse lutheranisme als geheel. Tegelijk was Amsterdam bijzonder. Het was in de eerste plaats een kwestie van schaal. Amsterdam was qua bevolkingsomvang en dus ook wat betreft het formaat van zijn stedelijke instellingen nauwelijks te vergelijken met andere steden in de Republiek. De lutherse gemeente in Amsterdam was dan ook veel groter, heterogener en machtiger dan die in andere plaatsen. Had Amsterdam in de tweede helft van de zeventiende eeuw mogelijk 9.000 communicanten en minstens een dubbel aantal kerkgangers, in een andere belangrijke lutherse stad, Utrecht, schat Ronald Rommes het totaal aantal luthers gedoopten (dat zijn dus niet alleen lidmaten maar ook kinderen en 'liefhebbers') op 2.500 op het hoogtepunt rond 1650.⁶⁴ In een stad als Hoorn met belangrijke commerciële banden met de Noord-Duitse en Deense kustregio was het aantal lutheranen ook nog behoorlijk, zo rond de 600.⁶⁵ Maar veel gemeentes in de Republiek waren veel kleiner. In Culemborg bijvoorbeeld schommelde het aantal communicanten in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw tussen de dertig en de tachtig.⁶⁶

Niet alleen de omvang van de Amsterdamse kerk was uniek, ook de herkomst van het kerkvolk was anders dan elders. Dankzij het werk van Rommes weten we veel over lutherse migranten in Utrecht.⁶⁷ Utrecht had naar verhouding evenveel Duitse immigranten als Amsterdam. Ook de chronologie van die migratiestromen was vergelijkbaar. Het hoogtepunt van de Duitse migratie lag in de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw.⁶⁸ Toch zijn er grote verschillen. Utrecht was een stad die leefde van zijn regionale marktfunctie, van ambachtelijke nijverheid en van de aanwezigheid van veel adel. Zij trok nauwelijks migranten uit de Nederlandse kustprovincies Noord-Holland, Friesland en Groningen. De Duitse migratie kwam tot het begin van de zeventiende eeuw vrijwel uitsluitend uit het stroomgebied van de Rijn. In de loop van de zeventiende eeuw breidde het rekruteringsgebied zich uit, maar het huidige Nordrhein-Westfalen bleef het belangrijkste herkomstgebied van Utrechtse Duitsers, steden als Münster, Dortmund, Keulen, Aken en Wesel waren de meest genoemde. Migratie vanuit het Noord-Duitse kustgebied was voor Utrecht van gering belang. Het aandeel van mensen uit Bremen, Hamburg, Oost-Friesland en Sleeswijk-Holstein, veruit de belangrijkste herkomstregio's van Amsterdamse lutheranen, werd nooit meer dan tien procent van alle Duitsers in Utrecht, en nam na 1650 weer af. Volgens Rommes waren deze migranten bovendien niet rechtstreeks naar Utrecht gekomen, maar hadden ze vaak eerst in Amsterdam gewoond. Scandinavische migranten, een heel belangrijk bevolkingsdeel in Amsterdam, vormden in Utrecht geen groep van betekenis.⁶⁹

Het verschil in herkomst van Duitse migranten had ook gevolgen voor de sociale samenstelling van het kerkvolk. Net als in de meeste andere gemeenten waren de sociale middengroepen van (Duitse) ambachtslieden en winkeliers sterk vertegenwoordigd. Zij bepaalden het gezicht van de gemeente en vervulden ook bestuurlijke functies als ouderling en diaken. Het meer proletarisch element bestond vooral uit

soldaten, Utrecht was een garnizoensstad, en uit het dienstpersoneel dat werkte voor adel en burgerij. Het aantal soldaten schommelde sterk na de Vrede van Münster in 1648. Ook in andere garnizoensplaatsen zoals Nijmegen, Zutphen en Arnhem bepaalden oorlog en vrede de omvang van de lutherse gemeente.⁷⁰

In Amsterdam waren naar verhouding weinig soldaten, maar des te meer varenslieden en ongeschoolde arbeiders in de haven en de verschillende grootschalige nijverheden zoals de lakenbereiding, lijnbanen, de productie van suiker, bier, tabak enzovoort. De sociale samenstelling van de Amsterdamse lutheranen was een afspiegeling van die van een kapitalistische metropool. In de economie van Amsterdam werkten steeds meer mensen in loondienst. De loonarbeiders werden op hun beurt weer vooral gerekruteerd onder migranten. Zij maakten deel uit van een stedelijk proletariaat *avant la lettre* van moderne omvang dat dankzij de VOC bovendien nog bleef groeien in de tweede helft van de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw. Aan de andere kant bevonden zich onder de Amsterdamse lidmaten puissant rijke kooplieden en ondernemers.⁷¹ Onder de ouderlingen in de beginjaren van de gemeente in Hoorn waren een bakker, een kleermaker, een kompasmaker en een chirurgijn.⁷² In Amsterdam was dat volstrekt ondenkbaar. De ouderlingen daar waren, ontwikkelde kosmopolieten van macht en aanzien vergeleken met hun collega's in de provincie. Het kerkvolk mocht dan voor een groot deel ongeletterd en arm zijn in Amsterdam, de kerkelijke armenkas steeds de uitputting nabij, de kerkelijke elite stond garant voor een internationale uitstraling. De kerk in Amsterdam had door haar grote internationale en grootstedelijke netwerk toegang tot financiële middelen en politieke steun, vooral voor de meer representatieve projecten zoals de kerkenbouw. De imposante nieuwe lutherse koepelkerk aan het Singel, die in 1671 gereed kwam, was een kenmerkend symbool van de trots, macht en rijkdom van de Amsterdamse lutherse elite.

Noten

1. Zie voor de vroege geschiedenis: Estié, 1986.
2. De geschiedenis van de lutherse kerk in Nederland en, meer in het bijzonder, die in Amsterdam, is tot op heden bijna uitsluitend beschreven door lutherse predikanten, theologen en kerkhistorici. De belangstelling voor de eigen geschiedenis kreeg in de negentiende eeuw vorm in onder meer een zevendelige serie *Bijdragen tot de geschiedenis der Evangelisch-Luthersche Kerk in de Nederlanden* (1839-1845) en een volumineuze geschiedenis van predikant en hoogleraar theologie aan het luthers seminarium F.J. Domela Nieuwenhuis (de vader van Ferdinand Domela Nieuwenhuis): Domela Nieuwenhuis, 1856. Zie verder: Pont, 1911; Happee et al., 1988; Loosjes, 1921; Visser, 1983; Estié, 1982 met name pp. 9-16; idem, 1987; idem 2002.
3. Pont, 1910, pp. 1-35 en 127-145.
4. Estié, 1987, p. 58.

5. Een uitgebreide beschrijving van de conflicten eind achttiende eeuw is te vinden in Kooiman, 1956, pp. 172-209.
6. Over de kerkelijke conflicten in de zeventiende eeuw zie bijvoorbeeld Happee et al., 1988, met name het 'historisch overzicht' door Meiners, pp. 15-29 en Blase, 1920.
7. Happee et al., 1988, p. 29.
8. Domela Nieuwenhuis, 1856, pp. 135 e.v.
9. Lidmatenregister van de lutherse kerk te Amsterdam aangelegd in 1626, Gemeentearchief Amsterdam (GAA) Archief lutherse kerk 213, inv.nr. 507. Ongeveer de helft van dit register is ingevoerd door dhr. J.G. Voortman en R. Voortman. Het resterende deel door mijzelf. Ik ben de familie Voortman zeer erkentelijk voor de bestanden die ik van hen mocht gebruiken. In de zeventiende eeuw werd de term lidmaten (*ledematen*) gebruikt voor wat in tegenwoordige lutherse kerken communicanten worden genoemd. Dit waren niet alle personen die in de lutherse kerk gedoopt waren (de zeventiende-eeuwse kerk kende nog geen doopleden), maar slechts diegenen die belijdenis hadden gedaan en dus deel konden nemen aan het avondmaal. Op grond van de personalia van enkele leden kan worden vastgesteld dat men belijdenis deed op de leeftijd van ongeveer 18-20 jaar. De werkelijke gemeente was dus veel groter. In 1626 werden alle lidmaten van dat moment in enkele dagen ingeschreven. In de jaren daarna zijn ook nieuwe lidmaten ingeschreven, maar deze inschrijvingen zijn deels ongedateerd. Uit sporadische dateringen in combinatie met de handschriften valt echter op te maken dat in de periode na 1626 zeker zeventig procent vóór 1637 en tachtig procent vóór 1645 moet zijn ingeschreven.
10. Domela Nieuwenhuis, 1856, pp. 112-114. Deze cijfers zijn gecorrigeerd door S. Hart aan de hand van de doopboeken, GAA Archief Simon Hart 883, inv.nr. 769. Als de verhouding tussen het aantal dopen en het aantal lidmaten ongeveer gelijk mag worden verondersteld, en die verhouding in 1626 ongeveer 600 dopen per jaar op 4.000 lidmaten is geweest, dan telde de gemeente bij 1.200 dopen per jaar in de tweede helft van de zeventiende eeuw ook het dubbele aantal leden, namelijk rond de 8.000. Op het hoogtepunt in de jaren 1671-1675, toen het gemiddeld aantal dopen 1.346 per jaar bedroeg, kan het aantal lidmaten dus boven de 9.000 zijn geweest.
11. De oude kerk aan het Spui was veel te klein: [...] *so kan dannoch selbiger raum aller menschen / die sich in hießiger stadt zu dieser Kirche bekennen / kaum die hälfte fassen. Dan man hält dafür / daß derselben anzahl sich über die 30.000 belauft: wiewohl sie täglich bald ab / bald zunimmt: indem ein gutes teil / darunter die reisenden / die Kaufmansdiener / das viele Bohts-volk / die handwerks-gesellen / knechte und magde / auch eine grosse mänge verjagter menschen vornähmlich begriffen / alhier kein festen siz haben.* Von Zesen, 1664, p. 413.
12. Lidmatenregisters van de lutherse kerk te Amsterdam 1663-1700, GAA 213, inv.nrs. 508-542. Deze zijn verzameld en ingevoerd door R. en J.G. Voortman. Zij hebben ook deze bestanden genereus voor statistische bewerking ter beschikking gesteld.

13. Intussen was ook de migratie van Duitsers uit Westfalen en het Rijnland naar Amsterdam sterk toegenomen, maar aangezien een groot deel van deze migranten niet luthers maar gereformeerd of katholiek was, zijn ze sterk ondervertegenwoordigd in de lutherse registers. De sociale kwalificaties van de lidmaten zijn gebaseerd op de beroepsgegevens in de lidmatenregisters.
14. Von Zesen, 1664, p. 413.
15. Alfabetiseringscijfers van de Noorse bruiden en bruidegoms zijn te vinden in GAA 883, inv.nr. 707, zie over het alfabetiseringsniveau van verschillende migrantengroepen verder Kuijpers, 1997, pp. 490-522.
16. Voor het besluit over de voertaal zie: GAA 213, Protocolen van de kerkenraad inv.nr. 19, f.37 (21-4-1648). Overigens deed het taalprobleem zich in alle lutherse gemeenten in de Republiek vroeger of later voor. In Utrecht was het zelfs nog onderdeel van grote kerkelijke onrust in de achttiende eeuw. Zie Rommes, 1996, pp. 35-53.
17. Het Nederlands was waarschijnlijk ook toegankelijker voor de Duitse immigranten die alleen een Nederduits dialect spraken. In sommige vergaderingen van de kerkenraad heeft men het dan ook over *jonge ende eenvuldige Cristenen ende kinderen, de hoochduijtsche tael niet verstaende*. SAA 213, Protocol 19, f.82v (2-II-1649) en idem f.100 (8-6-1650).
18. Diverse predikanten hadden problemen met het leren van Nederlands. Zie de protocollen van de kerkenraad GAA 213, inv.nr. 19 over Predikant Cordes: f.40, 43, 44-44v (19-5, 16-6, 23-6-1648), f.150v (14-2-1652); Ligarius: prot. 19 f.150v (14-2-1652), 173v (3-II-1652), 231v-232, 234v, 235v (13-9, 6-10, 25-10-1654), 246-249v, 251-251v, 258v (30-3, 20-4, 25-4, 30-4, 29-6-1655); Bloem: prot. 20 f. 189-190 (19-5-1658), 251-252 (23-3-1659), 382-383 (2-6-1660), 385 (9-6-1660), 417-418, 420 (6-10 en 27-10-1660), 426-428, (10-II en 14-II-1660), 433-434 (8-12-1660), 441 (29-12-1660).
19. Zie onder meer de verzameling stukken die over deze kwestie gaat in het archief van de lutherse kerk, GAA 213, inv.nr. 737.
20. Groenveld, 1995, pp. 18-19; Van Deursen, 1974, pp. 128 e.v.; Frijhoff, 2002, pp. 27-52, aldaar: 42-43.
21. *So ist seecker en gewis dat wanneer die goede lieden, weetende en verseeckert sijnde dat oock haere kinderen na haer overlijden bij de luytherse Religie sullen werden gehouden en op gebracht (voor de welcke sij een sonderlinge groote sught en genegenheit draagen) noch des te meerder int vervolgh sullen geanimeert worden, om in dese stadt over te comen, en haer neder te setten, t'welcke dan al wederom tot groote nut en voordeel van deselve is streckende*. GAA 213, inv.nr. 94 (correspondentie), stukken betreffende het verzoek aan burgemeesters om een erf aan de Amstel voor de bouw van een weeshuis. Rapport van de commissie 8-10-1686.
22. Van de Pol, 1996. Zie met name hoofdstuk drie waar zij het vroegmoderne eerbegrip uitgebreid behandelt, over vreemdelingen: pp. 70-71.

23. Dit bleek onder andere uit een vergelijking tussen bruiden en bruidegoms afkomstig uit Stavanger en lutherse lidmaten uit die plaats. Zie Sogner, 1993, pp. 515-532, aldaar: 523-524.
24. Het voert hier te ver daar uitgebreid op in te gaan. Enkele van de klachten die bij de kerkenraad binnenkwamen worden ook geciteerd door Domela Nieuwenhuis, 1856, pp. 81-86.
25. Zie bijvoorbeeld GAA 213, inv.nr. 1228, Lijst van ontvangen bijdragen in de collecte voor de Nederlandse gemeente te Frankfurt in 1637. Het zijn overigens vrij forse bijdragen, vooral gedaan door vooraanstaande lidmaten (1.406 gulden opgehaald bij 68 personen).
26. Ibidem, inv.nr. 14 (Protocol van de kerkenraad) f.207 (21-06-1619). Vreemden vragen om een gift voor iemand die bij Turken gevangen is; Idem, inv.nr. 16, f.121 (27-08-1627) Een door 'de vijand' gevangen genomen predikant; inv.nr. 17, f.239 (12-09-1631) Een vrouw vraagt onderstand om de losprijs voor haar man in Turkse gevangenschap bijeen te krijgen. Wordt doorverwezen naar de diaconie. Inv.nr. 18, f.25 (19-5-1634); Idem f.49 (09-03-1635) De vrouw van schipper Hans Helmich verzoekt geld te leen om haar man uit gevangenschap te verlossen; GAA Archief lutherse diaconie 381, inv.nr. 4, 1682 f.148, Annetje Ydes krijgt 25 gulden voor haar man die te Algiers is gevangen. In het archief bevindt zich ook een lijst van in 1642-43 ontvangen bijdragen voor de verlossing van ene Dirk Joosten uit Turkse slavernij. In totaal werd 485 gulden opgehaald bij 116 personen. GAA 213, inv.nr. 1229.
27. GAA 213, inv.nr. 19, f.201 v (2-9-1653) In dat jaar werd de gemeente gewaarschuwd de schoutsdienaren niet te hinderen wanneer zij proberen de bedelaars op de kerktrappen en voor de ingang te verwijderen. In 1654 werden de lidmaten vermaand geen aalmoezen te geven aan bedelaars aan de kerkdeuren. Idem f.213 (27-1-1654).
28. Ibidem, inv.nr. 17, f.230 (14-8-1631).
29. Ibidem, f.251-252 (2-1-1632).
30. Ibidem, f.229 (8-8-1631).
31. Ibidem, inv.nr. 13, f.94 (5-1 en 13-1 -612), f.115 (26-4-1613), f.125 (4-10-1613), f.131 (20-12-1613), nr.14, f.133 (27-10-1617).
32. Ibidem, inv.nr. 18, f.110 (12-09-1636), f.132 (29-03-1637).
33. Ibidem, inv.nr. 16, f.121 (13-8-1627).
34. Ibidem, inv.nr. 17, f.108 (27-7-1629).
35. Ibidem, f.189-190 (15-11-1630). Vijf jaar later, toen de man was overleden, werd weer een vergelijkbare procedure gestart. Inv.nr. 18, f.79-81 (07-12-1635).
36. Van Deursen, 1974, pp. 106-109. Voor de manier waarop de armenzorg was georganiseerd en gefinancierd zie o.a. Van Leeuwen, 1996 en Prak, 1998, pp. 49-90.
37. Groenveld, 1995, pp. 28-30.
38. Een beschrijving van de stedelijke instellingen en hun toelatingscriteria is bijvoorbeeld te vinden in Commelin, 1693, Deel II, pp. 531-532.

39. Al beschuldigde de verschillende denominaties elkaar daar wel van. Van Deursen, 1974, pp. 124-127; Groenveld, 1995, p. 31.
40. In 1633 noteerde de Vroedschap: *Alsoo de langduerighe oorlogh ende aenhoudende calamiteiten van Duitschlandt alhier ter stede zoodanighe confluentie van armen uijt die gewesten veroorsaecten, dat de armencomptoiren langer niet machigh en zijn den grooten noot der armen uijt haere ord[inaris] innekoomen ende de subsidie haer jaerlijcx van stadts wegghen gedaen wordende ter hulpe te koomen.* GAA 5025, Vroedschapsresoluties, inv.nr. 16, f.26 (17-II-1633).
41. Criteria van de gereformeerde kerk zijn onder andere te vinden bij Groenveld, 1997, pp. 192-208, 200.
42. GAA Archief Aalmoezeniers 343, inv.nr. 1, Register van keuren, f.33-40 (Extract uit het keurboek K f.73 (27-I-1626)).
43. GAA 381, inv.nr. 2 (Notulen en ordonnanties van de diaconie), f.34-36 (15-I-1675). Zie ook: Van Leeuwen, 1996, pp. 132-161, aldaar: 140.
44. De diakenen verzochten de kerkenraad toen om maatregelen wegens *den hoogen noot der armen sonderlinge der nijeuw aengecoomen vluchtelinghen ende tachterheyte vande arme casse daerinne dselve alreede is ende dagelijcx dieper vervallen sal indyen men d'arme bedroefde vluchtelingen nae gelegentheyte sall assisteren ende deselve niet afwijzen.* GAA 213, inv.nr. 16, f.141-142 (19-12-1627); f.157-159 (19-5, 26-5 en 28-5-1628); Ook in de jaren daarna, vooral in 1628 en 1630, was de financiële situatie penibel. Idem, inv.nr. 17, f.158, 161, 167-170 (3-5, 10-5, 21-6 en 23-6-1630).
45. Zie bijvoorbeeld de lutherse kerkenraadsprotocollen in 1625; GAA 213, inv.nr. 15, f.10, 12, 13, 20 (17-I, 24-I, 26-I en 28-2-1625).
46. Zie over de 'post-Gouden-Eeuw-arbeidsmarkt' bijvoorbeeld De Vries, 1994, pp. 39-63, aldaar: 56-62. Over de economische kwetsbaarheid van alleenstaande vrouwen met kinderen zie: Schmidt, 2001. Met name hoofdstuk zes over armoede.
47. De diakenen vragen of ze niet de helft van de collecte kunnen krijgen van de wekelijkse predikatie op dinsdag, [...] *klagende over de tegenwoordige armoedelicken toestandt, veelen benodichde behoefelicken armen, bij dese benaude winter tijden, daer weijnich wercks ende verdienst te doen valt.* [...] GAA 213, inv.nr. 19, f.145 v-146 (3-I-1652).
48. Hun klacht luidt [...] *dat door de schadelijcke sieckte der pestilentie vanden voorlede jare ende den subieten ende onverwachten aengevangen Oorloch met Engelandt de lasten vande armen deser gemeente soo hoogh is gelooopen dat met alleen de dagelicxe collecten ende contributien niet hebben connen toereijken.* Ibidem, inv.nr. 20, f.725-726 (30-07-1665).
49. GAA 381, inv.nr. 2 (Notulen diaconie) f.29-30 (6-12-1673); f.33 (7-10-674) en f.34-36 (15-I-1675).
50. Ibidem, f.151 (27-12-1681). In de winter van 1674/75 was de financiële situatie van de diaconie zo slecht dat men vreesde dat wanneer dat ruchtbaar werd het bijzonder moeilijk zou worden nog *fraije en bequame mannen te krijgen tot diaconen, waer uijt de ouderlingen gecoren wierden.* Ibidem, f.34-36 (15-I-1675).

51. GAA 213, inv.nr. 18, f.295 (15-2-1641).
52. *Is verstaen ende geresolveert dat men ist mogelijk ende indien sulcx sonder offentie te geven bequaemlijck can geschieden 't werck omme reedenen een weijnich sal soecken te dilaijeren ende den diaconen daer over weder ontboden werdende in 't cort ende alle doenlijcke beleeftheijt sullen remonstreren d' onmogelijckheijt deser gemeente tot 't selve werck, bestaende 't meerendeel vandien in slegt hantwerck volck, dog dat men niet te min eerder ende liever als eenige disguste ende misnoegen aen de hrn Burgemren voornt. te geven omme sig in alles gehoorsaem in 't volbrengen van hunne begeerte ende ordene te toonen ende voorcominge van bedugte schadelijcke consequentie een offe meer van de Vs. kinderen sal aennemen offe besteden.* Ibidem, inv.nr. 20, f.164-165 (20-I-1658).
53. GAA 381, inv.nr. 2 (Notulen en ordonnanties van de diaconie), 1679, f.81-82.
54. GAA 213, inv.nr. 13, f.116 (4-5-1613).
55. Zie bijvoorbeeld Idem, inv.nr. 17, f.248 (5-12-1631).
56. Ibidem, inv.nr. 16, f.102 (9-4-1627).
57. Ibidem, inv.nr. 17, f.248 (5-12-1631).
58. Ibidem, f.267 (4-5-1632).
59. Noordkerk, 1748-1778, tweede deel, Keur van 31-I-1652 (M Fol. 138), 458. Zie ook de instructies voor de buurtmeesters, 461-462.
60. GAA Archief Burgemeesters 5024, Dagelijkse notulen van de burgemeesters, inv.nr. 19, f.11 (16-4-1668).
61. Antwerpen en de gemeentes in Noord-Brabant en Limburg meegerekend. Zie voor een overzicht: Van Manen, 2001, p. 55.
62. Zie Pont, 1911. Voor de geschiedenis van de gemeente in Woerden zie Frijhoff, 1995, pp. 90-99.
63. Over Haarlem zie Vogel, 2000, pp. 21-51, aldaar: 23-26. Over Hoorn: Estié, 2002, p. 29; Rommes, 1996, pp. 35-53, aldaar: 46-47. Over Arnhem zie Van Manen, 2001, pp. 415-416.
64. In de tweede helft van de zeventiende eeuw liep dit aantal echter alweer sterk terug. Rommes, 1996, p. 38.
65. Estié schat het aantal lidmaten in Hoorn op 300 in 1657, het aantal gedoopten op meer dan 600. Estié, 2002, p. 30.
66. Van Manen, 2001, p. 140.
67. Rommes, 1996; zie ook Rommes, 1998.
68. Rommes, 1998, p. 81.
69. Ibidem, pp. 82-83. Overigens zie je wel weer veel Noord-Duitse en Scandinavische migranten in plaatsen als Hoorn en Enkhuizen met zeehavens. Zie Estié, 2002. Ook Haarlem had iets meer migranten uit het Noordzeegebied. Van de nieuwe lidmaten was daar acht procent afkomstig uit Scandinavië. Vogel, 2000, p. 24.
70. Van Manen, 2001, pp. 189, 281-282, 409.

71. Een voorbeeld is de familie Pelt. Dit waren suikerraffinadeurs en suikerkooplieden. Zie Poelwijk, 2003.
72. Estié, 2002, pp. 11, 13.

Literatuur

- Blase, J.F.B., *Johannes Colerus en de groote twisten in de Luthersche Kerk zijner dagen* (Amsterdam 1920).
- Bijdragen tot de geschiedenis der Evangelisch-Luthersche Kerk in de Nederlanden* (1839-1845).
- Commelin, C., *Beschryvinge van Amsterdam* (Amsterdam 1693).
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974).
- Domela Nieuwenhuis, F.J., *Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche Gemeente* (Amsterdam 1856).
- Estié, P., *De stichting van een kerkgenootschap* (diss. RU Leiden) (Amsterdam 1982).
- Estié, P., *Het vluchtige bestaan van de eerste Nederlandse Lutherse Gemeente: Antwerpen 1566-1567* (Amsterdam 1986).
- Estié, P., *Het plaatselijk bestuur van de Nederlandse lutherse gemeenten. Ontstaan en ontwikkeling in de jaren 1566 tot 1686* (Amsterdam 1987).
- Estié, P., *Lutheranen in Nederland. Fragmenten uit hun geschiedenis* (Utrecht 2002).
- Frijhoff, Willem, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf 1607-1647* (Nijmegen 1995).
- Frijhoff, Willem, 'Religious toleration in the United Provinces: from 'case' to 'model'', in: R. Po-Chia Hsia en H. van Nierop (red.), *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002).
- Groenveld, Simon, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuimd?* (Hilversum 1995).
- Groenveld, Simon, "'For the Benefit of the Poor': Social Assistance in Amsterdam", in: P. van Kessel en E. Schulte (red.), *Rome and Amsterdam. Two growing cities in seventeenth-century Europe* (Amsterdam 1997).
- Happee, J., J.L.J. Meiners en M. Mostert (red.), *De Lutheranen in Amsterdam 1588-1988* (Hilversum 1988).
- Kooiman, W.J., 'Het ontstaan van de Herstelde Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam', In: *Jaarboek Amstelodamum* 48 (1956).
- Kuijpers, Erika, 'Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam', In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 23: 4 (1997), pp. 490-522.
- Leeuwen, Marco H.D. van, 'Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek', In: *NEHA-Jaarboek* 59 (1996).
- Loosjes, J., *Geschiedenis van de Lutherse Kerk in de Nederlanden* (s-Gravenhage 1921).

- Manen, K.G. van, *Verboden en getolereerd: een onderzoek naar lutheranen, luthera-nisme en lutherse gemeentevorming in Gelderland ten tijde van de Republiek* (Hil-versum 2001).
- Noordkerk, H., *Handvesten ofte privilegien der stad Amstelredam* 3 delen, 2 vervolgen (Amsterdam 1748-1778).
- Poelwijk, Arjan, 'In dienste vant suyckerbacken.' *De Amsterdamse suikernijverheid en haar ondernemers, 1580-1630* (Hilversum 2003).
- Pol, Lotte van de, *Het Amsterdams Hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996).
- Pont, J.W., 'De oude kerk der Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam', in: *Nieuwe Bijdragen tot kennis van de geschiedenis en het wezen van het Lutheranisme in de Nederlanden* deel III (1910).
- Pont, J.W., *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618* (Haarlem 1911).
- Prak, Maarten, 'Armenzorg 1500-1800', in: Jack van Gerwen, en Marco H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998).
- Rommès, Ronald, 'Lutherse immigranten in Utrecht tijdens de Republiek' in: Mar-jolein 't Hart, Jan Lucassen en Henk Schmal (red.), *Nieuwe Nederlanders. Vesti-ging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996) pp. 35-54.
- Rommès, Ronald, *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16e-begin 19e eeuw)* (Amsterdam 1998).
- Schmidt, Ariadne, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw*, (Amsterdam 2001).
- Sogner, Sølvi, 'Young in Europe around 1700: Norwegian sailors and servant-girls seeking employment in Amsterdam', in: J.P. Bardet, F. Lebrun en R. le Mée (red.), *Mesurer et comprendre. Mélanges en l'honneur de Jaques Dupaquier* (Parijs 1993).
- Visser, C.Ch.G., *De lutheranen in Nederland. Tussen katholicisme en calvinisme, 1566 tot heden* (Dieren 1983).
- Vogel, Jaap, 'Duitse predikant in opspraak. Hieronymus Durer: zijn geloof, zijn ker-kenraad en zijn 'dienstmaagd'', In: *Jaarboek Haerlem* 1999 (Haarlem 2000).
- Vries, Jan de, 'How did pre-industrial labour markets function?', in: George Gran-tham en Mary MacKinnon (red.), *Labour market evolution. The economic history of market integration, wage flexibility and the employment relation* (Londen 1994).
- Zesen, Filips von, *Der stadt Amsterdam* (Amsterdam 1664).